

10. Курилович Г. Способы и знарядья обработки льону в белорус (кін. XIX – поч. XX ст.) // Народна творчість та етнографія. – К., 1976. – № 5. – С. 44–49.

11. Лебедева Н. Прядение и ткачество восточных славян в XIX – начале XX в. // Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956. – Т. 31. – С. 460–540.

12. Полісся. Матеріальна культура / Ред.: В.К. Бондарчик та ін. – Київ, 1988 – 448 с.

13. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – 796 с.

14. Русов А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – Т. 2. – 400 с.

Хармак М.Н. Ткацкое ремесло Батурина XVII–XVIII ст.
В статье рассматривается ткацкое ремесло батуриинцев. Автор раскрывает экономические аспекты деятельности мастеров ткацкого дела, воспроизводит специфику их работы.

Ключевые слова: Батуриин, ремесло, ткач.

Kharmak M.M. Weaving craft of Baturyn XVII-XVIII century
In the article the weaving craft of Baturyn is considered. The author reveals the economic aspects of the masters weaving business, reflects the specificity of their work.

Key words: Baturyn, craft weaver.

22.02.2017 р.

J

УДК 908 (477)= 161.2

А.В. Карась

ПІДЗЕМНИЙ ХІД КРОЛЕВЕЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

На основі археологічних та архітектурних досліджень розглядається проблема формування та становлення Кролевецької фортеці ранньомодерного часу. Виокремлюється питання дослідження підземного ходу Кролевецької фортеці XVII–XVIII ст.

Ключові слова: історія, археологічні дослідження, Кролевецька фортеця, підземний хід.

Початок XVII ст. позначився загостренням взаємовідносин Московії та Речі Посполитої. Після Деулінського перемиря 1618 р. землі Чернігово-Сіверщини підпорядковуються польській короні, що зумовлює облаштування на цій території прикордонних фортечних укріплень, адже регіон стає ареною бойових дій. Тому поява у цей період нових укріплених поселень була обумовлена геополітичною ситуацією. Оборонні споруди стали життєвою необхідністю XVII ст., яке історики називають століттям воєн.

З огляду на малодосліджуваність цього періоду в зазначеному регіоні виокремлена проблема є актуальною та своєчасною. Автор ставить за мету на основі нововиявленої джерельної бази дослідити формування та становлення Кролевецької фортеці з її системою підземних ходів та залучити до наукового обігу новітні історичні дані.

Історія фортець малих провінційних містечок, заснованих у XVII ст., приречена на загадковість та таємничість. Причина цього – мала кількість письмових, графічних та археологічних джерел. Ще менше відомо про секретні підземні ходи, які були обов'язковою складовою влаштування великих фортець.

У цей час при заснуванні поселення звертали увагу на оборонне положення майбутньої фортеці. Як пра-

вило, вони розташовувалися на островах, півостровах, серед боліт і озер [12, с. 178]. Підвищене до 15 м лівобережне плато р. Свидні давало добрі військово-топографічні умови для облаштування фортеці на кордоні з Московським царством [4, с. 345]. Першу писемну згадку про Кролевецьку фортецю можна віднести до 1644 р., коли король Речі Посполитої надав місту магдебургське право та наказав побудувати укріплення і назвати його Кролевцем [28, с. 392].

На картах майже до кінця XVIII ст. місто позначалося як Королевець. У 1862 р. М. Любарський зазначав: «Местное предание говорит, что один из королей польских, возведенное им земляное укрепление наименовал Королевским замком, от которого вероятно и город назван Кролевцем» [15, с. 174]. Перераховуючи назви мікрорайонів міста, він писав, що Замковище – це місцевість, де знаходився «королевецкий замок» [15, с. 175]. Пізніше, у 1914 р., історик Олександр Гур'єв, використовуючи цей матеріал, знову згадує, що Замковище отримало свою назву від того, що за переказом тут стояв «королевский замок» [7, с. 7]. Можливо, спираючись саме на цей запис, сучасний дослідник фортифікаційних споруд Сумщини Євген Осадчий у своїй монографії позначає на карті Замковище як первісне перебування фортеці [19, с. 267, мал. 27].

Археологи Лариса Белінська у 2000 р. та Лариса Виногородська у 2016 р., провівши археологічні розвідки на Замковищі (вул. Замковище), не виявили там культурного шару XVII ст., проте версію про можливість заснування на цьому місці фортеці не заперечили. Згодом її могли перенести у відомі нам межі, позначені на карті 1784 р. (перше відоме нам зображення фортеці).

Якщо на Замковищі не було фортеці XVII ст., то цей факт стає ще цікавішим, адже можна припустити, що тут могло існувати укріплення ще з часів Русі. Щільність населення в ті часи була досить високою, тому археологи не відкидають таку гіпотезу. «Півострів», що в народі називається «Замковище» і має зручне географічне положення, безперечно міг служити місцем заснування давньоруського поселення. З трьох сторін його оточують низини з річкою та струмком. Як приклад, у 2007–2008 рр. під час археологічних розкопок Конотопської фортеці XVII ст. були виявлені речі давньоруських часів [3, с. 8–13, 15, 19, 20], а щорічні дослідження Батурина дали підстави для тверджень, що місто було засновано на початку XII ст. [9, с. 57–65].

Дослідник архітектури Лівобережжя В. Вечерський також висловлює припущення, що первісні укріплення Кролевця могли бути на Замковищі, на вузькому мису, витягнутому з півночі на південь, а пізніше, коли місто зросло (до 1654 р.) і постала проблема розширення, його почали будувати північніше на рівному плато як загальноміську фортецю. Згодом вона придбала риси неправильного чотирикутника з непрямолінійними сторонами, з трьома в'їздами. Оборонним фортифікаційним обладнанням стали, як і в навколишніх фортецях, рів, земляний вал та частокол [4, с. 345]. Зокрема, у Путивлі, що в 50 км від

Фрагмент сучасної карти м. Кролевеця.
Чорною лінією виділена територія фортеці з карти 1805 р.

Кролевеця, висота земляного валу становила понад 4 м, глибина рову – 4,26 м, ширина 6,5 м [5, с. 7].

Фортеці XVII ст. будували майже за такою самою системою, як і в часи Русі, адже артилерія мала ще не високу руйнівну силу. Подвійні стіни складалися із соснових чи дубових зрубів, а порожній простір між ними заповнювався землею чи піском. Для охорони від пожежі стіни були грубо обліплені глиною. Між стінами стояли башти, теж з подвійними стінами, набитими землею. В них у нижньому поверсі знаходились склад зброї та харчів або помешкання для охорони фортеці [11, с. 154]. Проте, поява вогнепальної зброї заставила будівельників фортець збільшити висоту веж та стін і потовстити мури [14, с. 42].

У першій половині XVII ст. на козацькій території знаходилось багато великих і малих укріплень-твердинь (більше двохсот). Щоб устояти перед гарматними ядрами, робилися земляні укріплення, які складалися з валів, шанців, окопів, редутів тощо. Їх польські військові порівнювали з нідерландськими укріпленнями [27, с. 97]. Голландці, що довгий час воювали за незалежність проти влади Іспанії, яка руйнувала всі фортеці на території Нідерландів, вимушені були робити земляні укріплення і досягли в цьому великих успіхів. Як і у голландців, так і в українців землі було вдосталь. Вона й використовувалася як оборонний матеріал. Робилася ціла система з кількох складних перепон: валів, наповнених водою, сухих ровів, земляних бастионів та ходів між ними [14, с. 133–134].

Земляні вали давали можливість зберегти захисників фортеці. Так у 1605 р. московські воеводи, не шкодуючи пороху та ядер, облоговою артилерією спалили всю фортецю Кром, але оборонці з внутрішньої сторони валу

вирили лабіринти окопів, де відсиджувалися від обстрілів, а потім бігли в окопи на валу і зустрічали атакуючих градом куль. Нападникам, що понесли величезні втрати, так і не вдалося захопити повністю спалену фортецю [26, с. 170].

Відомо, що у 1654 р. на Кролевецькій фортеці було поставлено 200 колод: «Кр-ц стоить меж речек Рети и Свидни, на острову. В том местечке на горе, меж тех же речек, учели ставить стоячий острог, поставлено бревен с двести» [13, с. 378]. Якщо припустити, що основним конструктивним матеріалом укріплень були дубові колоди діаметром 22–25 см [5, с. 8], то постає стіна довжиною максимум 50 метрів. На жаль, невідомо, опис якої фортеці подано: тієї, що, можливо, була на Замковищі, чи тієї, що

відома на картах кінця XVIII – початку XIX ст.

За цей же, 1654-й рік, існують детальні описи сусідніх фортець, що існували поряд з Кролевецем (московська розвідка добре робила свою справу), зокрема Батурицької [8, с. 106; 20, с. 54], Конотопської [3, с. 7] та Сосницької [11, с. 13]. Вони розташовувалися на узвишші, мали рів, земляний вал (обставлений з обох боків дубовими колодами), ворота з баштами (покрите тесом) та кутові башти. Кролевецька ж фортеця була збудована дещо пізніше.

У 1910 р. на Замковищі, на подвір'ї садиби Дмитренка, утворилася глибока печера, яка, на жаль, так і залишилася недослідженою [7, с. 8]. У 2000 р. при проведенні археологічних розкопок мешканець будинку № 7 вул. Замковище розповів автору статті, що під час сильного дощу вода в його садибі провалюється під землю і чується гуркіт її падіння з висоти у бік р. Реть. Проте, два закладених на Замковищі шурфи не підтвердили наявності матеріалу XVII ст. Зафіксовано лише бідний культурний шар потужністю не більше 30 см, в якому було виявлено дрібні невиразні фрагменти кераміки XVIII ст. [2, с. 14].

Конфігурацію Королевецької фортеці чітко видно на відомих нам картах міста 1784 та 1805 років. Також проглядалася вона на карті міської власності 1806 р., яка, на жаль, не збереглася. На плані 1805 р. серед об'єктів ліквідації вказано рів та вал фортеці, на місці яких планувалася будівля торгової площі та лавок (сучасний парк) [16]. Вал та рів проіснували до 1850–1860 рр. [7, с. 7].

Західний вал фортеці проходив біля сучасної вул. Козацької, східний – біля вул. Поштової і далі в районі сучасного тротуару центрального парку (від кафе «Малахіт» до кафе «Сказка»). Довжина фортеці зі сходу на захід складала приблизно 600 м., ширина – північ-південь – приблизно

но 500 м. На початку XVIII ст. на території фортеці стояли дерев'яні собор Різдва Пресвятої Богородиці (майже в центрі) та Миколаївська церква (біля північної стіни валу).

Відомо, що окремі фортеці мали підземні ходи для військових потреб, інформація про які завжди була оповита таємничістю. Щодо Кролевецької фортеці, то і наразі ходять чутки про довгі підземні цегляні ходи в районі парку. Завжди знаходяться люди, які, нібито, «ходили по ним», але показати, де саме, не в змозі. Зазначимо, що у Кролеві наявність цегляних ходів мало ймовірна (хіба що довгі льохи). Так у 1862 р. у місті налічувалось кам'яних будинків 4, дерев'яних – 824 [15, с. 180]. Будівництво з цегли могли дозволити собі тільки заможні люди, а підземний хід – це не тільки складна, а й коштовна гідротехнічна споруда. У XVII–XVIII ст. забудова Кролевецької була дерев'яною, як і Путивля та Новгород-Сіверського [17, с. 55].

Зазвичай місцеві жителі сприймають цегляний льох кінця XIX – початку XX ст. на глибині до півметра за «підземний хід». На кролевецьких висотах підземний хід, що видовбувався у глині, може існувати на досить великій глибині. Так, у Батурині у 2008 р. під час земляних робіт на Цитаделі на глибині 7,1 м виявили підземний хід шириною 1,2–1,5 м при вході, висотою 2,05 м, довжиною 21 м (археологи датували його другою половиною XVII ст.). Як і підземний хід, виявлений у 1774 р., він був видовбаний у глиняному ґрунті. Місцеві жителі називали ці ходи «льохами», які в неспокійні часи служили для зберігання майна [1, с. 73; 18]. Нагадаємо, що навіть у гетьманській столиці, де на той час у мешканців у наявності перебували величезні кошти, не виявлено цегляних підземних ходів XVII ст., а Кролевець будувався тільки з дерева. Слід зауважити, що за часів гетьмана Мазепи, на початку XVIII ст., будівництво невеликого мурованого будиночка (кам'яниці) коштувало 500 золотих, дерев'яної церкви – до 10 тис. золотих, мурованої церкви – 15–30 тис. золотих [6, с. 45].

На сьогодні нам відомо про підземний хід в глині, що, очевидно, проходив через західну стіну Кролевецької фортеці. Його напрямком перпендикулярний до фортечної стіни. 19 квітня 1980 р., під час інтенсивного весняного водоходу, у садибі Віктора Беседи по вул. Козацькій (колишня Червоноармійська), буд. 16, під фундаментом (куди стікала вода з даху), провалилася земля. Краєзнавець Михайло Серженко на основі свідчень очевидців, які опускалися під землю, опублікував у районній газеті статтю з описом підземного ходу. Невеличкий отвір у твердій глині розширювався донизу на глибину до 8 м, де виявився підземний хід довжиною 16 м, шириною 1,4–1,5 та висотою 1,7–1,8 м. Сліди лопати зберігалися на аркоподібній стелі і рівних стінах, які від часу, немов закам'яніли. В одній із стін була викопана неглибока ніша, як припускав краєзнавець, для того, щоб зустрічні могли розминутися. Супутні речі не трапилися. Напрямок ходу – з північного-сходу на південний захід. Автор публікації зробив припущення, що то і був таємний підземний хід з фортеці [24].

Про наявність підземного ходу ведеться у записі, зробленому у щоденнику краєзнавця (орфографія подана мовою оригіналу): «Неділя 4 травня 1980 р. Вчора ранком написав для районної газети невеличку замітку «Рештки підземного ходу» про провал землі 19 квітня в садибі Віктора Олександровича Беседи (Кролевець, вул. Червоноармійська, 16). На глибині 8 метрів там виявився завалений з двох кінців підземний хід висотою 170–180 см, шириною 140 см довжиною 16 м. Хід викопаний у глинистому ґрунті, без будь-яких кріплень. Потолки аркоподібні» [25, с. 66].

У 2005 та 2016 роках, з метою запису свідчень на аудіо та відео носії, автор зустрічався з мешканцем будинку по вул. Козацькій 16 Миколою Устимовичем Сергієнком (1937 р. народження), який підтвердив інформацію про знайдений підземний хід. Як і зараз, тоді будинок поділявся між двома господарями Миколою Сергієнком та нині покійним Віктором Беседою. Провалля виникло на межі садиб. Зі слів хазяїна будинку записано наступне: «Прийшов з роботи. Бачу, сусід щось лазить біля ями з метр в діаметрі, глибина метрів чотири вже була. Позвав мене. Хід пішов під його хату. Поставили драбину і він поліз, взявши ліхтар. Я його вірвовкою прив'язав за пояс, метрів десять вона була. Він розгріб дірку, розв'язав вірвовку і поліз далі вниз. Довжина хода виявилася метрів 18. На другий день залізли туди, а там ніша збоку, може метр сімдесят висотою і там видно, що в ній вогонь палили. Хід зроблено було аркою, лопатами в глині. Два тридцять висотою та шириною» [22]. Свідчення М. Сергієнка стосовно ширини та висоти ходу як у 2005 р., так і у 2016 р. однакові – 2 м 30 см [23]. Краєзнавець же М.Г. Серженко, який сам не ходив по підземному ходу, у газетній публікації 1980 р. зазначає інші параметри. Можливо, тому й виникає різниця між інформацією автора зазначеної публікації та свідченням очевидця. За словами свідка, підземний хід був обвалений із зовнішньої сторони фортеці (куди вони й потрапили), а з іншої начебто був недокопаний: «Випивши в ніші підземного ходу чвертку горілки з сусідом В. Беседою «За підземелля!», надрапали на стіні запис про себе та своїх дітей, що з нами спустилися». М. Сергієнко сподіваючись, що хід може мати продовження після обвалу і намагаючись його знайти у себе в дворі, зробив бур довжиною 8 м, проте пошуки були марними. За твердженнями очевидця та його дружини, фото підземного ходу ніхто не робив. Л. Покорський, на той час головний архітектор міста, порадив засипати вхід, «на що пішло більше дев'яти машин шлаку з арматурного заводу разом з вентелями».

Така сама трагедія для історичної науки трапилася у цей же період і в Сосниці на Чернігівщині. Під час будівництва фундаменту універмагу у центрі міста знайшли напівзруйнований підземний хід. Його швидко закидали землею, не сповістивши археологів [21, с. 48]. Як і в нашому випадку, точного фіксування об'єкту (заміри, фотографування, креслення) не було виконано.

На жаль, нерозуміння необхідності збереження історичної, культурної, археологічної та архітектурної спадщини було притаманне місцевим керівникам радянської доби. Задля захисту пам'яток виникає нагальна потреба у проведенні серед населення просвітницької роботи через засоби масової інформації, наукові та науково-популярні публікації, що є першочерговим завданням музейників та небайдужих громадян маленьких історичних міст.

ПОСИЛАННЯ

1. Батури́нська старовина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А. Блажко, Л.Г. Кіяшко. – Ніжин, 2011. – 168 с.
2. Белінська Л, Звагельський В. Рання історія міста Кролевець // Нариси історії Кролевецьчини. – К., 2002. – С. 13–26.
3. Белінська Л.І., Звагельський В.В. Археологічні дослідження в Конотопі 1997–1998 років // Сумська старовина. Науковий журнал з історії та культури України. – Суми, 1998. – № III–IV. – С. 7–20.
4. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: теорія і практика історико-містобудівних пам'яток-охоронних досліджень населених місць. – К., 2003. – 560 с.
5. Актуальні науково-методичні проблеми регенерації та музеїфікації «Городка» в Путивлі // Путивльський краєзнавчий збірник: Випуск 3 / Державний історико-культурний заповідник у м. Путивль. – Суми, 2007. – С. 4–19.
6. Вечерський В. Доля останньої архітектурної фундації гетьмана Івана Мазепи // Батури́нські читання. 2007: Збірник наукових праць / За ред. О.Б. Коваленка та ін. – Ніжин, 2007. – С. 45–52.
7. Гурьев А. История города Кролевец. – Кролевец, 1914. – 36 с.
8. Кіяшко Л. Описи Батурина другої половини XVII–XVIII ст. // Батури́нські читання. 2007: Збірник наукових праць / За ред. О.Б. Коваленка та ін. – Ніжин, 2007. – С. 106–112.
9. Коваленко В. Коли виник Батурин? // Сіверянський літопис. – 2016. – № 1. – С. 57–65.
10. Кравець М., Мицик Ю. З присяжних книг Ніжинського полку 1654 р. (Мена) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 3. – С. 10–22.
11. Крип'якевич І. Історія українського війська. Том 1. Частина 1, 2. Репр. Вид. 1936 р. (Львів). – К., 1993. – 288 с.
12. Кубійович В. Положення осель // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Репр. вид. 1949 р. – К., 1994. – С. 178–179.
13. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Т. 2: Полк Нежинский: материалы для заселения, землевладения и управления. – К., 1893. – 521 с.
14. Липа К.А. Під захистом мурів. – К., 2007. – 184 с.
15. Любарский М. Историко-статистический очерк уездного города Кролевец Черниговской губернии // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 173–188.
16. Мапа // КРКМ. – НДФ № 2249. – Мапа. Ксерокопія. 1805 р. – 1 арк.
17. Мицик Юрій. З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV–XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2001. – № 3. – С. 52–64.
18. Олефіренко Н. Відкрито підземний хід Цитаделі // Слово гетьманської столиці. – 2008. – № 3. – С. 4.
19. Пам'ятки військової історії Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. – Суми., 2011. – 346 с.
20. Павленко С. Загибель Батурина. 2 листопада 1708 року. – Чернігів, 1994. – 152 с.
21. Руденок В.Я. Печери чернігівської землі (Проблеми вивчення та збереження) // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини (Матеріали третьої науково-практичної конференції). – Глухів, 2004. – С. 46–48.
22. Машинодрук аудіо запису Миколи Устимовича Сергієнка. Записав 20 липня 2005 р. Карась А.В. в м. Кролевець, вул. Червоноармійська, 16 // Кролевецький районний краєзнавчий музей (далі КРКМ), НДФ № 2239. – 1 арк.
23. Машинодрук відео свідчення Сергієнка Миколи Устимовича. Записав 23 листопада 2016 р. Карась А.В., м. Кролевець, вул. Козацька, 16 // КРКМ, – НДФ № 2242. – 1 арк.
24. Серезенко М. Рештки підземного ходу // Маяк комунізму. – 1980. – 15 травня. – № 59. – С. 4.
25. Серезенко Михайло Гнатович. Щоденник № 6. Вересень 1979 – грудень 1982. – 342 с. // Домашній архів Олени Михайлівни Серезенко. м. Кролевець.
26. Скринников Р.Г. Россия в начале XVII в. «Смута». – М., 1988. – 286 с.
27. Стефанів З. Історія українського війська // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 97–103.
28. Шафонский А.Ф. Краткое топографическое описание Нов-

город-Северского наместничества, 1787 года. Уезд Кролевецкий // Черниговские губернские ведомости. Отдел второй. Часть неофициальная. – 1851. – К № 46-му. – С. 392–393.

Карась А.В. Подземный ход Кролевецкой крепости

На основе археологических и архитектурных исследований рассматривается проблема формирования и становления Кролевецкой крепости раннемоде́рного времени. Выделяется вопрос исследования подземного хода Кролевецкой крепости XVII–XVIII ст.

Ключевые слова: история, археологические исследования, Кролевецкая крепость, подземный ход.

Karas' A.V. The underpass of Krolevets fortress

On the basis of archeological and architectural researches the problem of formation and becoming of Krolevets fortress of early modern time is considered. Research of the underpass of Krolevets fortress of XVII–XVIII centuries question is allocated.

Key words: history, archeological, researches, Krolevets fortress, underpass.

01.03.2017 р.

J

УДК 930.2:271(477.52) «17»

Ю.А. Мицик
І.Ю. Тарасенко

МАТЕРІАЛИ ФОНДУ 148 ЦДІА УКРАЇНИ У КИЄВІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПУСТИННО-ХАРЛАМПІВСЬКОГО ГАМАЛІВСЬКОГО МОНАСТІРЯ XVIII СТ.

В статті зроблено огляд матеріалів 148 фонду ЦДІАУК, присвяченого історії Пустинно-Харлампієвського Гамаліївського монастиря, заснованого гетьманом Іваном Скоропадським. Також подано найбільш цікаві документи з цього та інших фондів.

Ключові слова: джерела, гетьман, Гамаліївський монастир, архів, монахи, козацтво.

Невеликому Пустинно-Харлампієвському Гамаліївському (певний час він називався Різдво-Богородицьким і був жіночим в передреволюційні часи) монастирю належить важливе місце в релігійному житті України козацьких часів. Зокрема тут знайшли свій останній притулок його покровителі – гетьман Іван Скоропадський, його дружина Анастасія Маркович і чимало представників цього роду. Невелика брошура, присвячена історії монастиря, була створена ще понад 150 років тому [1], причому дві третини її обсягу займали тексти джерел 1729–1734 рр. (листи Анастасії Маркович, її брата Андрія Марковича, київських митрополитів Варлаама Ванатовича, Рафаїла Заборовського, ігумена Германа Конашевича, уривки з щоденників Якова Марковича та Миколи Ханенка). Деякі документи з історії монастиря часом є в дореволюційних археографічних виданнях, як от публікаціях з фамільного архіву Сулим [2]. Тут були вміщені три листи кінця 1789 р. ієромонаха Христофора Сулими з Петербурга про його призначення архімандритом Гамаліївського монастиря та щоденник 1772–1817 рр. французькою мовою його брата Яким